

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-8-72-70>

УДК 332.055.3

Погосян Л.О.Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ
ТА РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

Анотація. Однією з актуальних тем дослідження в сучасному світі є оцінка та аналіз впливу соціальної напруженості на розвиток регіонів різного рівня. Пов'язано це з тим, що значне зростання соціальної напруженості призводить до падіння загального рівня розвитку і зниження рівня безпеки регіональної системи, як наслідок це призводить до негативних наслідків на державному рівні. Метою цієї статті є аналіз показників соціально-економічного стану регіональних систем України, а також опис і їх вплив на рівень зміни соціальної напруженості. Такий аналіз необхідний для систематизації розуміння і впливу певних показників соціально-економічного розвитку на соціальну напруженість і аналізу існуючої ситуації. Розгляд показників в графічному вигляді найбільш характерно вказують на наявність дисбалансу в розвитку регіональних систем. Описана взаємозв'язок показників і їх вплив на соціальну напруженість, як і наявність дисбалансу, вказує на необхідність проведення більш глибокого дослідження кожного регіону окремо.

Ключові слова: аналіз, соціально-економічний розвиток, регіональних систем, диспропорція, соціальна напруженість.

Pohosyan Luiza

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

**RELATIONSHIP BETWEEN INDICATORS OF SOCIAL TENSION
AND REGIONAL DEVELOPMENT**

Summary. One of the topical research topics in the modern world is to evaluate and analyze the impact of social tensions on the development of different levels of regions. This is due to the fact that a significant increase in social tensions leads to a fall in the overall level of development and a decrease in the level of security of the regional system, as a consequence, which leads to negative consequences at the state level. The purpose of this article is to analyze the indicators of socio-economic status of regional systems of Ukraine, as well as to describe and influence them on the level of change in social tensions. Such an analysis is necessary to systematize the understanding and impact of certain indicators of socio-economic development on social tensions and to analyze the current situation. The article considers the statistics of socio-economic development of the regions of Ukraine for 4 years. Special attention is paid to the possible consequences of changes in indicators, their instability of development. The indicators of social tension, which are determined by sustainability, characterized by indicators of socio-economic development of regions, are considered. Such indicators include: exports, imports, balances, retail trade turnover (million UAH), cargo turnover (million tkm), passenger turnover (million passenger km), indices of industrial products by region, indices of agricultural products by regions, indices construction products by region. Considerations of indicators in graphical form most characteristically indicate the presence of imbalance in the development of regional systems. The described interrelation of indicators and their influence on social tension, as well as the presence of imbalance, indicates the need for a deeper study of each region individually. Based on the reflection of statistical indicators of the socio-economic development of regional development systems, the following conclusions were drawn: in the regions of Ukraine there is unstable development and imbalance in the development of regions. Therefore, there is a need for the further implementation of a comprehensive assessment model and analysis at the regional system level.

Keywords: analysis, socio-economic development, regional systems, disproportion, social tensions.

Постановка проблеми. Як зазначає більшість науковців, на території України спостерігається зростання диспропорція соціально-економічному розвитку. Це призводить до нестійкому розвитку, та стає однією із передумов зростання соціальної напруженості. Диспропорція регіонального розвитку відображається великою кількістю показників, та стає перед умовою к значним збиткам як для регіону так і для країни. Вчені [10–11; 20–22] відзначають неефективне управління, яке провокує падіння розвитку регіону й зростання соціальної напруженості. Першим сигналом до цього, є зростання невдоволення населення діями органів влади. У результаті зростання соціальної напруженості в суспільстві, посилюється конфлікт, що ґрунтується на різних світоглядах, зростає число протестів всіх видів. Подібні прояви здатні завдати шко-

ди економіці. Саме тому, для аналізу причини та наслідків соціальної напруженості потрібно аналізувати показники соціально-економічного розвитку регіональної системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями оцінювання стану соціально-економічного розвитку регіональних систем займалися багато дослідників [1–13].

Проте, недостатньо розкритими є питання впливу показників соціально-економічного розвитку на інших факторів на динаміку змін соціальної напруженості. Часткове вирішення даної проблеми в на рівні компаній та деяких країн світу, але не повною мірою.

Мета статті. Далі розглядаються графіки, на яких представлено значення кожного з показників за всіма регіонами на протязі 4 років (2015-2018 роки). Нижче наведено аналіз по-

казників. Слід зазначити, що критичний рівень хоча б одного показника призводить до соціальної напруженості і збитків.

Виклад основного матеріалу. Для оцінюванні стану соціально-економічного розвитку регіональних використовуватися систем запропонована Укрстатом. Саме через тісний зв'язок показників соціальної напруженості й соціально-економічного розвитку регіональних систем виникає потреба в:

- розгляді динаміки показників соціально-економічного розвитку регіону;
- перевірці наявності дисбалансу між показниками;
- передумови зростання соціальної напруженості.

Регіональна система – «це цілісне економіко-територіальне утворення, котре складається з дрібних соціально-економічних підсистем. Закордонний досвід свідчить, що територіальні диспропорції мають місце практично в усіх країнах» [14].

У межах дослідження регіональною системою вважається область в Україні. Для аналізу соціально-економічного розвитку використовуватимуться показники: обсяги реалізованої промислової продукції за регіонами; капітальні інвестиції за регіонами: експорт, імпорт, сальдо, оборот роздрібно торгівлі (млн. грн.), вантажооборот (млн. ткм), пасажирообіг (млн. пас. км), індекси промислової продукції за регіонами, індекси сільськогосподарської продукції за регіонами, індекси будівельної продукції за регіонами [15].

Першим розглядається обсяг роздрібно торгівлі як один з найважливіших показників [16; 23], оскільки він показує, скільки грошей витратило населення, купуючи кінцеву продукцію і свідчить про передумови до соціальної напруженості та падіння економіки регіону. При зростанні даного показника відзначається також більш високий рівень життя населення. Якщо ж спостерігається тенденція падіння показника, це є ознакою наявності напруженості в суспільстві. Відповідно до рис. 1 наявне зниження показника говорить про необхідність обмежувати себе в задоволенні своїх потреб, яке призводить до загострення конфліктів в суспільстві.

Як видно з графіком (рис. 1), обсяг роздрібно торгівлі в останній рік значно знизився, що

є спільною тенденцією для всіх регіонів. Лідерами за обсягом роздрібно торгівлі в аналізованому періоді стабільно є регіони: Харківська, Одеська, Дніпропетровська і Київська області. Усі ці тенденції негативного характеру свідчать про те, що населення з кожним роком живе гірше, а це спричиняє зростання соціальної напруженості, відтоку населення в пошуках більш високих прибутків для задоволення своїх потреб. Наслідками цього стають не тільки до соціальних втрат, але й є загрозою для економіки, яка зазнає колосальних збитків у вигляді відтоку працездатного населення й зниження доходів від продажу внутрішньої продукції.

Наступними розглядається обсяг реалізованої промислової продукції. Закриття одного середнього або великого промислового підприємства призводить до виникнення напруженості на ринку праці. Така подія безумовно відіб'ється на соціальній напруженості та призводить до економічних втрат у вигляді відсутності виплати податків і необхідності виплати співробітникам підприємства допомоги по безробіттю. Доходи промисловості – це суттєва стаття поповнення скарбниці країни, з якої сплачуються соціальні допомоги та, у першу чергу, зарплата співробітникам цих підприємств. На промисловій сфері спеціалізуються регіони-реципієнти України. Падіння обсягу продукції промисловості призводить до скорочення робочих місць та зубожіння населення.

Слід врахувати досить важливий, аспект, зростання інфляції зменшилася реальний показник реалізованої продукції промисловості відносно показником укрстату [15].

Відповідно до рис. 2. лідерами за обсягом реалізованої продукції промисловості є Дніпропетровська область.

Наступним показником розглядається капітальні інвестиції. Цей показник є своєрідним індикатором довіри й упевненості інвесторів у позитивному векторі розвитку регіонів. Причинами зменшення інвестицій часто стає те, що оцінка перспектив розвитку соціальної сфери в цих системах показників часто значно нижча, ніж того вимагають інвестори.

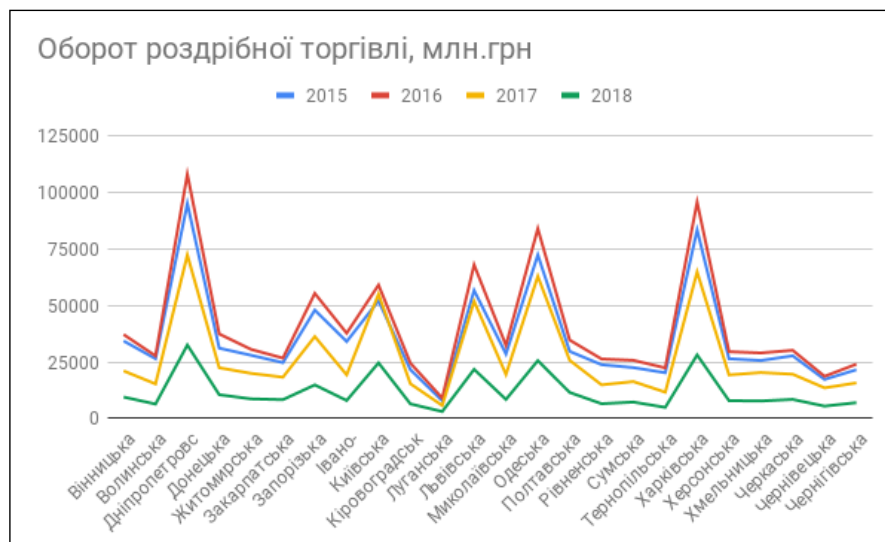

Рис. 1. Оборот роздрібно торгівлі [15]

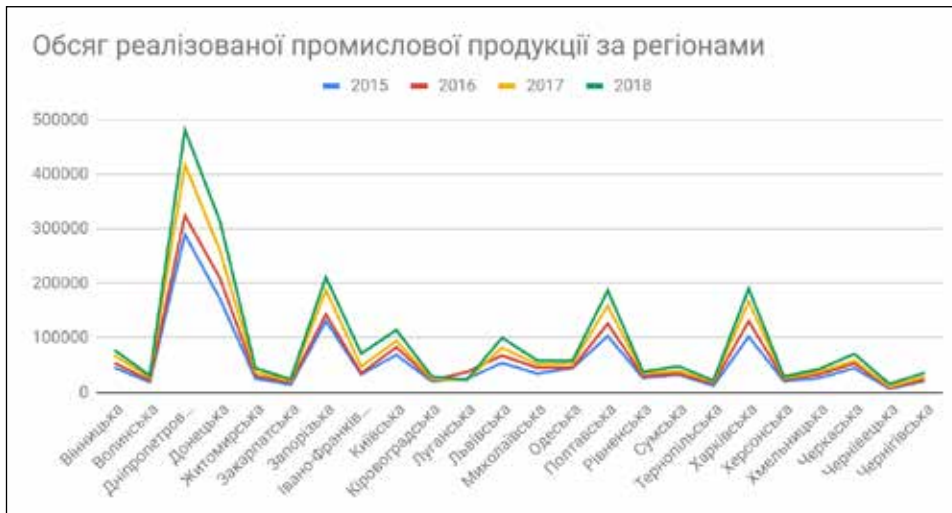

Рис. 2. Обсяг реалізованої продукції промисловості [15]

Рис. 3. Капітал інвестиції [15]

Здебільшого інвесторів цікавить промисловість, тому більша частина інвестицій розподіляється між промисловими регіонами яких входять: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Харківська області. В той час як в усіх інших регіонах досить низький рівень даного показника, що вказує на наявність не рівномірній розвиток та рівень життя який є причиною соціальної напруженості. На основі аналізу можна сказати про те, що лідерами є регіон, орієнтований на промисловість. Оскільки нестабільна ситуація і наявність соціальної напруженості в регіонах за оцінками інвесторів висока, вони не готові вкладати свої інвестиції в розвиток цих регіонів. Це призводить до зношування обладнання, здорожчання виробництва й до нездатності конкурувати на ринку, що також є суттєвим збитком для економіки країни в цілому.

Сільськогосподарська сфера також потребує капіталів інвестицій. Даний показник наочно показує, чи є загроза продуктової кризи, що спричинить зростання цін на продукти харчування при колишньому рівні прибутків і призведе до зростання соціальної напруженості.

Індекси будівництва і сільського господарства характерно показують, що відбулося різке падіння показників у 2015 році. У деяких регіонах падіння становить більше 50%. Так, рейтинг за індексом сільського господарства в різні роки очолювали різні регіони. У 2015 лідерами за зростанням індексу сільськогосподарської продукції стали Вінниця, Херсонська і Тернопільська області. Лідером з падіння індексу сільськогосподарської продукції в 2015 року належить Луганській області, де падіння індексу становить 64,1%, що обумовлено подіями, які також призвели до зниження показників на території Донецької області на 26%. Дана обставина, безумовно, ще більше погіршила обстановку на названих територіях. Слід зазначити, що вже в 2016 році лідером з індексу сільськогосподарської продукції стає Луганська область (зростання на 19,3%), наступними в рейтингу йдуть Вінницька і Житомирська області. Областями, в яких індекс, знизився стали: Закарпатська і Запорізька області, зниження становило менше 4%. У 2017 році лідери зі зростання індексного показника істотно змінилися, ними стали

Рис. 4. Індекс сільськогосподарської продукції по регіонах [15]

Рис. 5. Індекс будівельної продукції [15]

Хмельницька, Тернопільська та Львівська області. 2017 рік також відрізняється і чисельністю регіонів, у яких знизився рівень показника сільського господарства. 11 регіонів зі зниженням показника, з яких антирейтинг очолила зі зниженням на 16,8% Полтавська область. Слід також зазначити, що вже в 2018 рік показник по Полтавській області досягли рівень врожаю в 2016 року. Тенденція, яка спостерігається, відповідає циклічності, але водночас за наявними показниками не можна виокремити регіони-лідери, які мають стабільну тенденцію до зростання або падіння. Не слід забувати також про те, що неврожай сільгосппродукції призводить до зростання цін на таку продукцію. Ці події є стимуляторами зростання соціальної напруженості (як серед покупців, так і серед виробників), зростання збитків для країни за рахунок скорочення обсягу експорту продукції й необхідності надати компенсацію для зниження цін на деякі соціальні продукти.

Індекс будівництва, як і інвестиції, найбільш чутливо реагує на те, що відбувається в регіонах і в країні в цілому.

Аналогічно спостерігається відсутність тенденції однозначного зростання або падіння, з якої-небудь з областей. Динаміка індексу будівництва, як і попереднього, має значну тенденцію до падіння по всіх областях в 2015 році. Падіння індексу є наслідком прояву соціальної напруженості в 2013-2014 роках. У 2016 та 2017 роках спостерігалися зростання порівняно з попередніми роками. У різних регіонах спостерігається як зростання, так і падіння при загальному зростанні індексу (значення показника в гривнях). 2018 рік відрізняється тим, що здебільшого зростання індексу спостерігається, тільки в регіонах, де до цього спостерігалось падіння даного індексу. Звідси випливає висновок, що зростання, яке спостерігається упродовж останніх двох років, це лише спроба наздогнати втрачений обсяг вироблених будівельних робіт до рівня 2014 року.

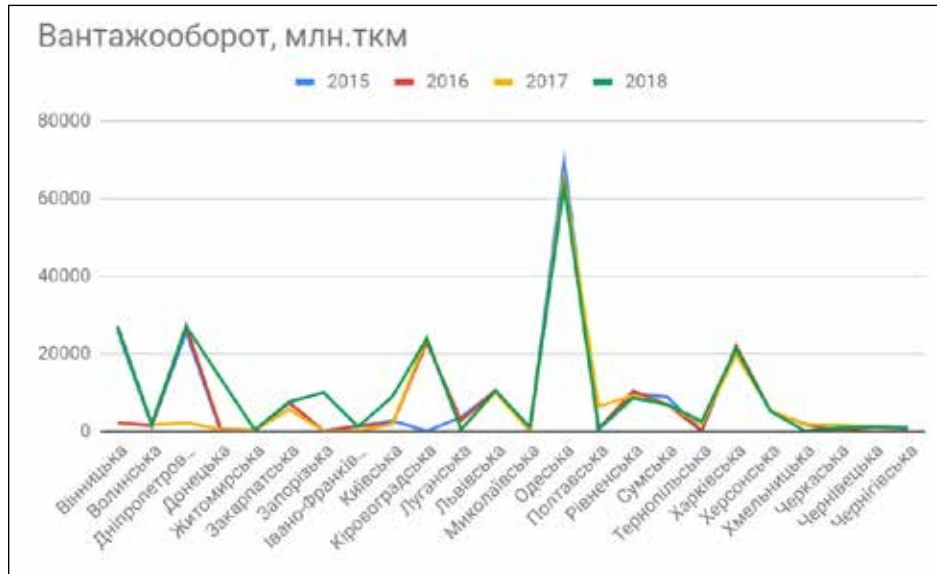

Рис. 6. Вантажоперевезення [15]

Рис. 7. Пасажироперевезення [15]

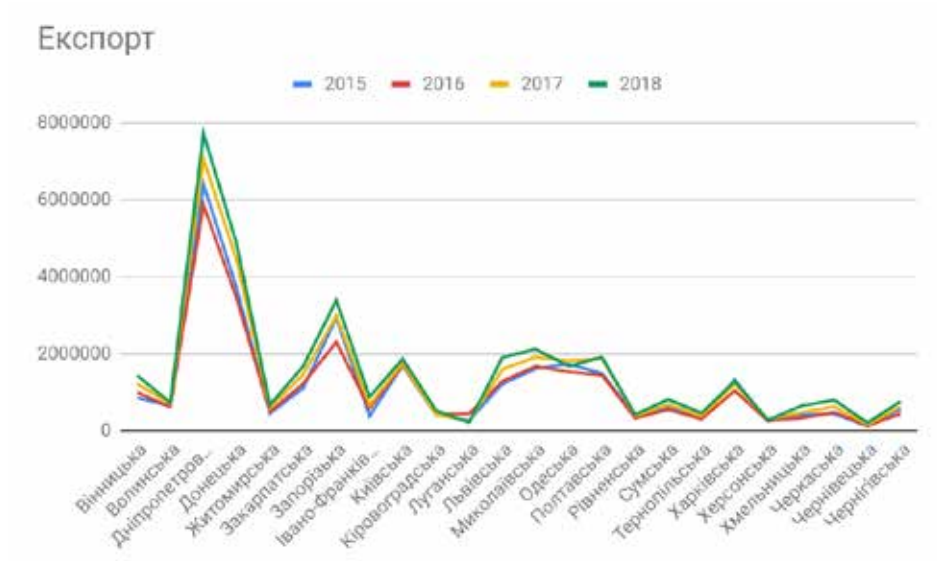

Рис. 8. Експорт [15]

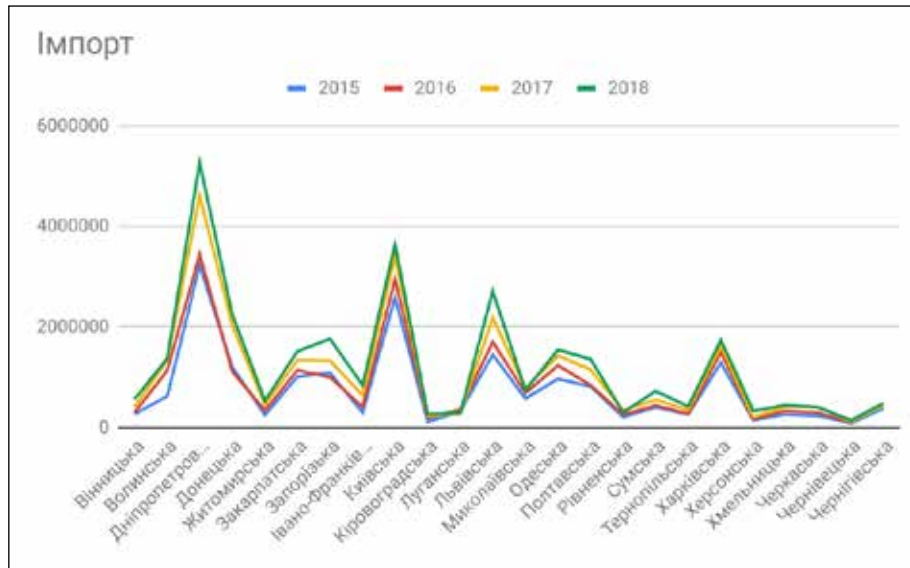

Рис. 9. Імпорт

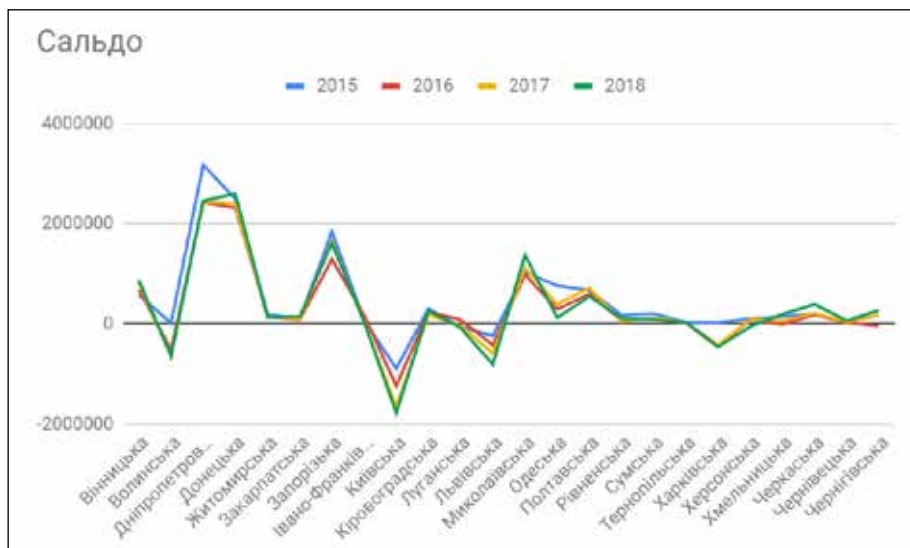

Рис. 10. Сальдо [15]

Зниження будівельної активності призводить не тільки до зниження податків, що надходять до державної скарбниці, але й до соціальної напруженості через зростання конкурентності на ринку праці. Тривала відсутність попиту на будівельників на ринку праці призводить до відтоку фахівців в інші країни й регіони, постає аналогічна проблема, як і у разі відтоку населення, через закриття промислових підприємств. Варто відзначити ще один підводний камінь, який формується через виникнення соціальної напруженості й неможливості реалізації будівельних проєктів у майбутньому через зменшення кількості фахівців потрібного рівня. Причиною цього стає зниження обсягу будівництва. Через це виникає криза (напруження) на ринку праці. Фахівці виїжджають в пошуках роботи поза межами як регіону так і держави та не повертаються. Тобто відбувається витік фахівців що вже за декілька років стає кризою на ринку праці для будівельних компаній.

Вантажоперевезення в Україні здебільшого до недавнього часу були транзитними. За раху-

нок цього держава отримала прибуток у вигляді мита та податків від українських компаній, які були конкурентоспроможними на ринку вантажоперевезень.

На графіку вантажоперевезень за регіонами характерно виділяється Одеська область з огляду на те, що на сьогодні там знаходиться основний порт країни. Усі інші це регіони з високим рівнем вантажоперевезень через які проходять великі транспортні шляхи міжнародного значення. Слід зазначити, що в Україні існує величезний потенціал у сфері транспортування вантажів і поповнення скарбниці за рахунок транзиту, а також додатковий прибуток для країни у вигляді податків і збільшення робочих місць як у сфері вантажоперевезень, так і в інфраструктурі, пов'язаній з нею.

Пасажи́рські перевезення значно відрізняються від останніх розглянутих показників, оскільки однозначних лідерів назвати не можна. Сама по собі кількість транспортних перевезень часто зростає при зростанні зайнятості населення, зростанні доходів. Людина більше користується транспорт-

ними перевезеннями, коли працює (як мінімум двічі на день), а також подорожуючи по країні.

Експорт країни кінцевої продукції є позитивним чинником у розвитку її, на думку дослідників [17-19]. Україна здебільшого є експортером сировини, що, на нашу думку, є позитивним для країни, бо дає можливість постійно отримувати прибуток у вигляді іноземної валюти.

Безумовно, лідерами з експорту є Дніпропетровська область. Наступне (2-е місце) в даному рейтингу посідає Донецька область, навіть попри те, що частина даної території є не підконтрольною Україні. 3-є місце посідає Запорізька область. Слід відзначити, що ці та ще кілька областей на сам пред займаються видобутком вугілля і металургією, деяка частина так само йде за рахунок сільського господарства і промисловості.

Імпорт на відміну від експорту здійснює вивання валюти.

Спостерігається тісний зв'язок в регіонах України між імпортом та експортом за останні 4 роки ці показники мають спільних регіонів лідерів за обсягом товарів що експортують та імпортують.

Саме тому негативний показник сальдо вказує на те, що в останні роки іноземної валюти в країні меншає. Зниження обсягу іноземної валюти стає однією з причин зростання інфляції, що також призводить до зростання соціальної напруженості.

За результатом проведеного та розглянутого аналізу в статті показників соціально економічного розвитку регіональних систем. Робимо висновок про наявність як не стійкого розвитку регіональних систем та і про наявність диспропорцій в розвитку регіонів. Як було зазначено на початку статті наслідками такого стає зростання соціальної напруженості. Статті були розглянуті наслідки зростання напруженості за кожним із розглянутих показників. Безумовно кожен з них має певний вплив на зростання соціальної напруженості, та підсилюється за умови коли вже таких показників не стійкого росту збільшується, внаслідок зростання соціальної напруженості. Саме тому в подальшому має сенс побудови комплексної моделі з оцінки та аналізу соціальної напруженості з метою її попередження.

Список літератури:

1. Донченко Ю.В., Євченко А.В., Железняков С.С. Соціально-економічні аспекти оцінки та регулювання територіальної асиметрії у розвитку адміністративних районів. *Питання статистики* 2004. № 8. С. 56–61.
2. Клебанова Т.С., Трунова Т.Н. Диференціація регіонів України за рівнем соціально-економічного розвитку. *Економіка розвитку*. 2009. № 1(49). С. 5–8.
3. Клебанова Т.С., Гур'янова Л.С., Сергієнко Е.А. Моделі диференціації конкурентних позицій регіонів. Конкурентоспроможність: проблеми науки та практики / заг. ред. д.е.н., проф. В.С. Пономаренка, д.е.н., проф. М.О. Кизима, д.е.н., проф. О.М. Тищенко. Харків : ФОП Лібуркіна Л.М.; ВД «ІНЖЕК», 2009. 264 с.
4. Клебанова Т.С., Гур'янова Л.С., Сергієнко Е.А., Гончаренко Г.С. Модель аналізу асиметрії регіонального розвитку. *Проблеми економіки*. 2012. № 2. С. 27–33.
5. Клебанова Т.С., Іванов В.В., Дубровіна Н.А. Методи прогнозування. Навчальний посібник. Харків : Вид. ХГЕУ, 2002. 372 с.
6. Клебанова Т.С., Трунова Т.Н. Диференційація регіонів України за рівнем соціально-економічного розвитку. *Економіка розвитку*. 2009. № 1(49). С. 58.
7. Кононов Д.А. Сценарний аналіз динаміки поведінки соціально-економічних систем. URL: <http://www.econ.asu.ru/old/sborn/finmath2001/pdf/1.pdf> (дата звернення: 20.06.2019).
8. Матеріали науково-практичної конференції «Ситуаційні центри: моделі, технології, досвід практичної реалізації». URL: <http://www.zdt-magazine.ru/publik/sviaz/2006/julay-06-07-pri.htm> (дата звернення: 20.06.2019).
9. Плюта В. Порівняльний багатовимірний аналіз в економічному моделюванні / пер з польського В.В. Іванова. Москва : Фінанси і статистика, 1989. 172 с.
10. Пономаренко В.С., Клебанова Т.С., Чернова Н.Л. Економічна безпека регіону: аналіз, оцінка, прогнозування : монографія. Харків, 2004. 144 с.
11. Сучасні підходи до моделювання складних соціально-економічних систем / за ред. В.С. Пономаренко, Т.С. Клебанова, Н.А. Кизима. Харків, 2011. 280 с.
12. Сошникова Л.А., Тамашевич В.Н., Уебе Г., Шефер М. Багатомірний статистичний аналіз в економіці / за ред. проф. В.Н. Тамашевича. Москва, 1999. 203 с.
13. Ястребова А.С., Никифорова О.В., Чаговец Л.А. Моделювання процесу вирівнювання диспропорцій розвитку регіональних систем з використанням податкових важелів. *Проблеми економіки*. 2012. № 2. С. 58–62.
14. Вдовічен А., Круглянок А. Диспропорційність розвитку регіонів: європейський досвід та його застосування в Україні. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 1(163). С. 220–231.
15. Державна служба статистики України. Офіційний веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 14.05.2019).
16. Курьянова Е.В. Аналіз оборота розничної торгівлі в оцінці розвитку Челябінської області. *Регіональне розвитие*. 2014. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-oborota-roznichnoy-torgovli-v-otsenke-razvitiya-chelyabinskoy-oblasti> (дата звернення: 27.06.2019).
17. Мазаракі А.А., Мельник Т.М., Юхименко В.В. та ін. Структурна переорієнтація зовнішньої торгівлі у системі факторів економічного зростання : моногр. Київ. нац. торг.-екоп. ун-т, 2011. 652 с.
18. Awokuse Titus O. Trade Openness and Economic Growth: Is Growth Export-led or Import-led. *Applied Economics*. 2008. № 40. P. 161–173.
19. Esfahani H.S. Exports, imports, and economic growth in semi-industrialized countries. *Journal of Development Economics*. 1991. Vol. 35. Issue 1. P. 93–116.
20. Селезнев М.А. Соціальна революція. Москва, 1971. 215 с.
21. Штангрет А.М. Антикризисне управління підприємством : підручник. Львів : Українська академія друкарства, 2008. С. 64–65.
22. Ситник Л.С. Організаційно-економічний механізм антикризового управління підприємством. Донецьк : НАН України, Ін-т економіки промисловості. 2000. 503 с.
23. Голошубова Н.О., Кавун О.О., Торопков В.М. та ін. Підприємницькі мережі в торгівлі : монографія / за заг. ред. Н.О. Голошубової. Київ : Київ. нац. торг.-екоп. ун-т, 2014. 344 с.

References:

1. Donchenko Yu.V., Yevchenko A.V., Zhelezniakov S.S. (2004). Sotsialno-ekonomichni aspekty otsinky ta rehulivannia terytorialnoi asymetrii u rozvytku administratyvnykh raioniv [Socio-economic aspects of assessment and regulation of territorial asymmetry in the development of administrative districts]. *Question of statistics*, no 8, pp. 56–61.
2. Klebanova T.S., Trunova T.N. (2009). Dyferentsiatsiia rehioniv Ukrainy za rivnem sotsialno-ekonomichnoho rozvytku [Differentiation of regions of Ukraine by the level of socio-economic development]. *Economics of development*, no 1(49), pp. 5–8.
3. Klebanova T.S., Hurianova L.S., Serhiienko E.A. (2009). Modeli dyferentsiatsii konkurentnykh pozytsii rehioniv [Models of differentiation of competitive positions of regions]. Konkurentospromozhnist: problemy nauky ta praktyky / pid. red. d.e.n., prof. Ponomarenka V.S., d.e.n., prof. Kyzyma M O., d.e.n., prof. Tyshchenka O.M. Kharkiv : FOP Liburkina L.M.; VD «INZhEK», 2009. 264 p. (in Ukrainian)
4. Klebanova T.S., Hurianova L.S., Serhiienko E.A., Honcharenko H.S. (2012). Model analizu asymetrii rehionalnoho rozvytku [Model of analysis of asymmetry of regional development]. *Problems of economy*, no 2, pp. 27–33.
5. Klebanova T.S., Ivanov V.V., Dubrovina N.A. (2002). Metody prohnozuvannia. Navchalnyi posibnyk [Methods of forecasting. Tutorial]. Kharkiv : Vyd. KhHEU, 372 p. (in Ukrainian)
6. Klebanova T.S., Trunova T.N. (2009). Dyfferentsyi atsiia rehioniv Ukrainy za rivnem sotsialno-ekonomicheskoho rozvytku [Differentiation of regions of Ukraine by the level of socio-economic development]. *Economics of Development*, no 1(49), 58 p.
7. Kononov D.A. Stsenarnyi analiz dynamiky povedinky sotsialno-ekonomichnykh system [Scenario analysis of the dynamics of behavior of socio-economic systems]. URL: <http://www.econ.asu.ru/old/sborn/finmath2001/pdf/1.pdf> (accessed 20.06.2019).
8. Materialy naukovy-praktychnoi konferentsyy (2006). Situatsiini tsentry: modeli, tekhnologii, dosvid praktychnoi realizatsyy [Situational centers: models, technologies, experience of practical realization]. URL: <http://www.zdt-magazine.ru/publik/sviaz/2006/julay-06-07-pri.htm> (accessed 20.06.2019).
9. Pliuta V. (1989). Porivnialnyi bahatovymirnyi analiz v ekonometrychnomu modeliuvanni [Comparative multidimensional analysis in econometric modeling]. translated from Polish V.V. Ivanova. Moscow : Finansy i statystyka. (in Russian)
10. Ponomarenko V.S., Klebanova T.S., Chernova N.L. (2004). Ekonomichna bezpeka rehionu: analiz, otsinka, prohnozuvannia : monohrafiia [Economic security of the region: analysis, evaluation, forecasting : monograph]. Kharkiv : VD «INZhEK». (in Ukrainian)
11. Ponomarenko V.S., Klebanova T.S., Kyzyma N.A. (ed) (2011). Suchasni pidkhody do modeliuvannia skladnykh sotsialno-ekonomichnykh system [Modern approaches to modeling complex socio-economic systems]. Kharkiv : FOP Aleksandrova K.M.; VD «INZhEK». (in Ukrainian)
12. Soshnykova L.A., Tamashevich V.N., Uebe H., Shefer M. (1999). Bahatomirnyi statystychnyi analiz v ekonomitsi [Multidimensional statistical analysis in economics] / Pid red. prof. V.N. Tamashevicha. Moskva : YuNITIDANA. (in Russian)
13. Yastrebova A.S., Nykyforova O.V., Chahovets L.A. (2012). Modeliuvannia protsesu vyrivniuvannia dysproportsii rozvytku rehionalnykh system z vykorystanniam podatkovykh vazheliv [Modeling the process of equalizing disproportions in the development of regional systems using tax levers]. *Problems of Economy*, no 2, pp. 58–62.
14. Vdovichen A., Kruhlianko A. (2015). Disproportsiynist rozvytku rehioniv: yevropeyskyi dosvid ta eho zastosuvannia v Ukraini [Disproportionality of regional development: European experience and its application in Ukraine]. *Current problems of the economy*, no 1(163), pp. 220–231.
15. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed 14.05.2019).
16. Kurianova E.V. (2014). Analiz oborota roznychnoi torhovli v otsenke razvytyia Cheliabynskoi oblasti [Analysis of Retail Trade Turnover in Assessing the Development of the Chelyabinsk Region]. *Regional Development*, no 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-oborota-roznichnoy-torgovli-v-otsenke-razvitiya-chelyabinskoy-oblasti> (accessed 27.06.2019).
17. Mazaraki A.A., Melnyk T.M., Yukhymenko V.V. (2011). Strukturna pereoriientatsiia zovnishnoi torhivli u systemi faktoriv ekonomichnoho zrostantia : monohr. [Structural reorientation of foreign trade in the system of factors of economic growth : monogr.]. Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t. (in Ukrainian)
18. Awokuse Titus O. (2008). Trade Openness and Economic Growth: is Growth Export-led or Import-led. *Applied Economics*, no. 40, pp. 161–173.
19. Esfahani H.S. (1991). Exports, imports, and economic growth in semi-industrialized countries. *Journal of Development Economics*, vol. 35, issue 1, pp. 93–116.
20. Seleznev M.A. (1971). Sotsyalnaia revoliutsiia [The Social Revolution]. Moskva. (in Russian)
21. Shtanhret A.M. (2008). Antykryzove upravlinnia pidpriemstvom : pidruchnyk [Crisis Management Enterprise: A Textbook]. Lviv : Ukrainian Academy of Printing, pp. 64–65.
22. Sytnyk L.S. (2000). Orhanizatsiino-ekonomichnyi mekhanizm antykryzovoho upravlinnia pidpriemstvom [Organizational and economic mechanism of crisis management of enterprise]. NAN Ukrainy, In-t ekonomiky promyslovosti. Donetsk : IEP NAN Ukrainy. (in Ukrainian)
23. Holoshubova N.O., Kavun O.O., Toropkov V.M. ta in. (2014) Pidpriemnytski merezhi v torhivli : monohrafiia [Entrepreneurial Networks in Commerce : Monograph]. Kyiv : Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t. (in Ukrainian)